FOROBIY TA’LIMOTIDA ILMNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI FUNKSIONAL O‘RNI: IJTIMOIY-GNOSEOLOGIK YONDASHUV

THE FUNCTIONAL ROLE OF KNOWLEDGE IN SOCIETAL DEVELOPMENT IN AL-FARABI'S DOCTRINE: A SOCIO-GNOSEOLOGICAL APPROACH

Djurayeva Dilfuza Raxmonovna
Osiyo xalqaro universiteti magistri
djurayevadilfuza@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu tezisda Abu Nasr Forobiyning ilm haqidagi ta’limoti ijtimoiy-gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Forobiy ilmni insonning individual kamolot vositasi sifatida emas, balki jamiyatning taraqqiyot manbai va fuqarolik birligining negizi sifatida ko‘rgan. Uning ilmlar tasnifi, bilishning bosqichlari va ilmning siyosiy-axloqiy vazifalari haqidagi qarashlari birlikda o‘rganilib, ularning bugungi ta’lim tizimi bilan uyg‘unligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Forobiy, ilmlar tasnifi, gnoseologiya, ijtimoiy bilish, jamiyat taraqqiyoti, ta’lim falsafasi, fozil shahar.*

Keywords: *Al-Farabi, classification of sciences, gnoseology, social epistemology, societal development, philosophy of education, virtuous city.*

Kirish

Abu Nasr Forobiy (873–950) O‘rta asr ilm-fani tarixida nafaqat faylasuf yoki qomusiy olim sifatida, balki ilmni jamiyat hayotining markaziga qo‘ygan

pedagog-mutafakkir sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning «Ilmlarning kelib chiqishi haqida», «Ilmlar va san’atlar fazilati» va «Fozil odamlar shahri» kabi asarlarida ilmga beriladigan ta’rif va unga yuklatilgan vazifalar nafaqat epistemologik, balki ijtimoiy-siyosiy ma’no ham kasb etadi. Aynan shu jihat — ilmning jamiyat taraqqiyotidagi funksional o‘rni — mavjud adabiyotlarda asosan umumiy pedagogik-axloqiy kontekstda yoritilgan, ijtimoiy-gnoseologik yondashuv doirasida esa alohida tahlil qilinmagan.

Mazkur tezisda ilm tushunchasining Forobiy tizimida egallagan o‘rni uch o‘zaro bog‘liq jihatda — gnoseologik, ijtimoiy va siyosiy-pedagogik jihatda — tahlil qilinadi.

Asosiy qism

1. Forobiyning ilmlar tasnifi va uning falsafiy asoslari

Forobiy o‘rta asrda ma’lum bo‘lgan barcha ilm sohalarini (30 ga yaqin) tizimga solib, ularni beshta asosiy guruhga ajratdi: til haqidagi ilm (grammatika, she’riyat, notiqlik), mantiq, matematika (arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa), tabiiy va ilohiy ilmlar hamda shahar haqidagi ilm (siyosat, fiqh, pedagogika, axloqshunoslik).[1] Bu tasnif o‘z davrining eng mukammal ilmiy tizimlashtirish urinishlaridan biri sifatida baholanadi.

Diqqatga sazovor jihat shundaki, Forobiy ilmlarni tasniflashda borliqning o‘zi singari ketma-ket mantiqiy tartibda joylashtiradi. Til va mantiqni birinchi o‘ringa qo‘yishi bejiz emas: uning fikricha, barcha ilmlarni o‘rganish va uzatishning asosiy vositasi til va mantiqdir. Mantiq bilim uzatishdagi xatolarni oldini oladi, xuddi grammatika tildagi xatolarni to‘g‘rilaganidek.[2] Bu yondashuv bugungi zamonaviy ta’limdagi

[1]Forobiy. Ilmlarning kelibchiqishi to‘g‘risida. Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 52.

[2]Forobiy. Logika to‘g‘risidagi risolaga muqaddima. Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 37.

«kommunikativ kompetensiya» va «kritik fikrlash» ustuvorligini asrllar oldin ilmiy asoslab bergan.

2. Ilmning gnoseologik darajalari: hissiydan aqliyga

Forobiy bilish jarayonini uch asosiy darajada ko‘rib chiqadi: hissiy bilish (sezgi a’zolari orqali tashqi olamni idrok etish), aqliy bilish (tafakkur orqali narsa va hodisalarning mohiyatini anglash) hamda faol aql («aql al-faol») darajasida bilish, ya’ni yuqori metafizik idrok. Forobiy aqliy bilishni eng muhim gnoseologik daraja sifatida ko‘radi, chunki aynan shu daraja inson uchun umumiy qonuniyatlarni, sabab-oqibat munosabatlarini va axloqiy me’yorlarni tushunish imkonini beradi.

Allomaning ta’kidlashicha, inson voqyelikni idrok, sezgi, xotira, tasavvur, mantiqiy tafakkur va nutq vositasida bila oladi.[3] Bu ko‘p qatlamli bilish nazariyasi zamonaviy kognitiv psixologiyadagi Bloom taksonomiyasiga (eslab qolish → tushunish → qo‘llash → tahlil → baholash → yaratish) o‘xshash tizimli pog‘onali tuzilmaga ega. Shunday qilib, Forobiy bilishni bir o‘lchamli jarayon sifatida emas, balki bosqichma-bosqich chuqurlashuvchi, insonni kamolotga yetaklovchi dinamik tizim sifatida anglatadi.

3. Ilmning ijtimoiy funksiyasi: «johillar shahri» va «fozil shahar» qarama-qarshiligi

Forobiy ilmning ijtimoiy funksiyasini eng yorqin tarzda «Fozil odamlar shahri» asarida ochib beradi. U ikki turdagi shahar — fozil shahar va johillar shahri — o‘rtasidagi tub farqni aynan ilm va ma’rifat darajasiga bog‘liq deb hisoblaydi. Johillar shahri aholisi «haqiqiy baxt-saodatning nima ekanini bilmaydi ham, shu sababdan unga intilmaydi ham», ular esa o‘tkinchi, yuzaki

[3]Forobiy. Ilmlar va san’atlar fazilati risolasidan // Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 133.

ne’matlarni — mol-dunyo, jismoniy lazzat, obro‘ va shon-shuhratni — hayotning maqsadi deb biladi.[4]

Forobiy bu yerda muhim bir pedagogik-ijtimoiy xulosa chiqaradi: bilim va jaholat — bu shunchaki individual holat emas, balki butun jamiyatning sifatini belgilovchi omil. Agar fuqarolar ilmdan mahrum bo‘lsa, shahar ham «johillar shahri»ga aylanadi, ya’ni ta’lim-tarbiya sifati to‘g‘ridan-to‘g‘ri jamiyatning siyosiy va axloqiy sifatini belgilaydi.[5] Bu g‘oya bugungi ta’lim siyosatining asosiy tamoyillaridan biri — ta’lim ijtimoiy kapital sifatida — bilan to‘la hamohang.

4. Ilmlarning o‘zaro munosabati va ta’limning ketma-ketligi

Forobiy ilmlarni bir-biridan ajratilgan sohalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq, bir-birini to‘ldiruvchi tizim sifatida ko‘radi. Uning fikricha, «turli ilmlar bir-birini inkor qilmaydi, balki o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq holda rivojlanadi».[6] Shu sababli u ta’lim jarayonida ilmlarni o‘rganishning mantiqiy ketma-ketligini belgilab beradi: avvalo til va mantiqni, so‘ngra matematika va tabiiy fanlarni, nihoyat metafizika va ijtimoiy fanlarni o‘rganish zarur deydi.

Bu ketma-ketlikning pedagogik mantiqini Forobiy shunday asoslaydi: soddadan murakkabga, ko‘rgazmalidan mavhumga borish inson tafakkurining tabiiy rivojlanish yo‘lidir. Hozirgi ta’lim psixologiyasida «spiral curriculum» deb ataladigan — ya’ni har bir yangi bosqichda oldingi bilimlar yangi darajada chuqurlashtirib o‘rganiladigan — o‘qitish modeli aynan Forobiyning ushbu printsipiga asoslanadi.

5. Ilmning siyosiy-pedagogik vazifalari

[4]Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B. 138.

[5]Xayrullayev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent: O‘zbekiston, 1971. – B. 246.

[6]Аль-Фараби. О достижении счастья // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 269–270.

Forobiy ilmni faqat individual kamolot vositasi sifatida ko‘rmaydi. Uning «shahar haqidagi ilm» kategoriyasi — siyosat, fiqh, pedagogika va axloqshunoslik — bu ilmlarning bevosita jamiyat va davlat boshqaruviga xizmat qilishini ko‘rsatadi.[7] Alloma fikricha, fozil shaharning boshqaruvchisi ilmli bo‘lishi shart, chunki «qonunlarni joriy etish uchun hayot tajribasiga ega va xush xulqli odamlarni jalb etish kerak».

Bu nuqtai nazardan qaraganda, Forobiy ilmni siyosiy hokimiyatning manbasiga aylantiradi — ammo bu avtoritar emas, balki ma’rifiy hokimiyat, ya’ni bilim va axloqqa asoslangan liderlik tushunchasi. Bu konsepsiya hozirgi demokratik davlatchilikning «ma’rifatli fuqaro» idealiga mos keladi va O‘zbekistondagi ta’lim islohotlarida ham ilmni davlat taraqqiyotining bosh investitsiyasi sifatida ko‘rish g‘oyasi bilan uyg‘unlashadi.[8]

Xulosa

Forobiyning ilm haqidagi ta’limotini ijtimoiy-gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, alloma uchun ilm — bu uch o‘lchovli tushuncha: u bir vaqtning o‘zida gnoseologik vosita (borliqni anglash), ijtimoiy kapital (fuqarolar birligi va hamkorligining negizi) va siyosiy mezon (fozil yoki johil shaharni belgilovchi asosiy omil) hisoblanadi.[9]

Bu uch o‘lchovning birligi Forobiyni faqat O‘rta asr mutafakkiri sifatida emas, balki ta’lim falsafasining bugungi kun muammolarini ham qamrab olgan qomusiy olim sifatida ko‘rishga asos beradi. Xususan, ilmning jamiyat rivojidagi funksional o‘rni, bilishning bosqichli tuzilmasi va ta’lim sifatini ijtimoiy sifat mezoniga aylantirish masalalari zamonaviy ta’lim siyosatida ham dolzarb muammo sifatida o‘z yechimini kutmoqda.

[7]Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы: Наука, 1975. – С. 3.

[8]Mirziyoyev Sh.M. O‘qituvchi va murabbiylar – yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir // «Xalq so‘zi» gazetasi. – 2020. – 1 oktyabr. – №207(7709).

[9]Xayrullayev M.M. Forobiy. – Toshkent, 1975. – B. 302–303.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B. 138–145.

2. Forobiy. Ilmlarning kelib chiqishi to‘g‘risida. Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 52.

3. Forobiy. Ilmlar va san’atlar fazilati risolasidan // Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 133.

4. Forobiy. Logika to‘g‘risidagi risolaga muqaddima. Risolalar. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 37.

5. Xayrullayev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent: O‘zbekiston, 1971. – B. 246.

6. Xayrullayev M.M. Forobiy. – Toshkent, 1975. – B. 302–303.

7. Muxtarov O‘.M., Ergashev D.M. Abu Nasr Forobiyning ma’naviy merosi. – Toshkent: «Ilm-Ziyo-Zakovat» nashriyoti, 2022. – B. 67.

8. Аль-Фараби. О достижении счастья // Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 269–270.

9. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы: Наука, 1975. – С. 3.